

NEKOLIKO ZAPAŽANJA O SRPSKOJ ARHITEKTURI

(Uz knjigu A. Deroko: Monumentalna i dekorativna arhitektura
u srednjovjekovnoj Srbiji)

LJUBO KARAMAN

O spomenicima arhitekture srednjovjekovne Srbije postoji bogata literatura. Osim starijih djela iz pera stranih pisaca, koji su dali sintezu razvoja te arhitekture (Pokryškin, Millet), domaći pisci odvajkada, a pogotovo u posljednjim decenijama objelodanili su veliki broj monografija, članaka i izvještaja o tim spomenicima (Valtrović, Petković, Bošković, Tadić, Vasić i t. d.). A. Deroko je u debeloj knjizi objelodanjennoj pred dvije godine pod naslovom: Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovjekovnoj Srbiji prikupio i obradio rezultate dosadašnjih istraživanja i na temelju važnijih spomenika prikazao razvoj srednjovjekovne arhitekture u tom našem kraju.¹ Knjiga je bogato ilustrirana sa brojnim fotografijama, osnovama i crtežima arhitektonsko-plastične dekoracije tih spomenika. Nisam zvan da dadem ocjenu ili kritiku te knjige, i to ne mislim ovdje učiniti. Ipak, kako sam uz proučavanje umjetnosti u Dalmaciji uvijek pratio istraživanje umjetnosti u Srbiji, mislim, da ne će biti bez interesa, ako iznesem nekoliko razmatranja i primjedbi, koje su mi se nametnule listajući tu sadržajnu knjigu.

I.

Deroko se u svom prikazu drži, da tako rečem, klasične podjele srednjovjekovne srpske arhitekture u rašku, vardarsku i moravsku školu; ali je tu razdiobu vremenski proširio posebnim poglavljima o arhitekturi prednemanjičkog doba i arhitekturi u tursko doba i pored toga materijal prostorno raščlanio posebnim poglavljem o arhitekturi u Zeti i Zahumlju, Kosmetu i Makedoniji.

Prvo poglavlje posvećeno je arhitekturi u primorskim krajevima južno od Neretve, staroj Zeti i Zahumlju. Materijal tu prikazan možemo dijeliti u dvije grupe, a to su: crkvene građevine longitudinalne i bazilikalne osnove te male presvođene crkve slobodnih oblika. To su dvije grupe, kojima započinje graditeljska srednjovjekovna djelatnost

¹ Up. A. Deroko, Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovjekovnoj Srbiji, Beograd 1953.

i sjeverno od Neretve na teritoriju hrvatske države Trpimirovića. To pokazuje, da je ispravno moje mišljenje o uporabi naziva starohrvatskog graditeljstva u prvom redu u vremenskom, a ne u etničkom smislu. Spomenici prikazani u ovom poglavlju prekoračuju granicu ranog Srednjeg vijeka i idu do u vrijeme Nemanjića. Nije čudo, jer je poznato, da su Zeta i primorski krajevi i pošto su potkraj XII. stoljeća ušli u sklop srpske države Nemanjića zadržali u mnogočemu osobit položaj u državnoj upravi, jače veze i orijentaciju prema zapadu, kao i brojno katoličko pučanstvo. Tako na primjer presvođene crkve sv. Luke i »Koledjate« u Kotoru su iz vremena prvih Nemanjića, a obnova trobrodskih bazilika sv. Srđa i Bakha kod Skadra i crkve Bogorodice na Racu (Ratac) djelo je kraljice Jelene iz anžuvinskog roda, žene kralja Uroša. Samo u unutrašnjim i istočnim krajevima Zete uz Moraču i Lim imamo primjerke raške graditeljske grupe (Morača, Berane).

Longitudinalne crkve iz primorja u obliku su jednobrodnog i trobrodnog pravokutnika, a svetište im je kao i u crkvama sjeverno od Neretve dijelom polukružno, a dijelom pravokutno. Ovaj posljednji oblik, kako sam pisao, nije u vezi s graditeljskom praksom sjevernih šumovitih krajeva i njihovom gradnjom u drvetu, kako su neki njemački stručnjaci htjeli, nego je motiv, koji se od starokršćanskog vremena ponekad javlja i u srednjovjekovnom graditeljstvu. Pojavu tih longitudinalnih i bazilikalnih građevina zapadnjačkog tipa zahvaljuju ovi krajevi istim faktorima, kao i kraj sjeverno od Neretve, t. j. blizini Italije, benediktinskim samostanima i prigodnom zahvatu vladara vezanih uz zapad Evrope. Benediktinske su u svom početku crkve sv. Srđa i Bakha kod Skadra, Bogorodice na Racu, kao i crkva iz XI. stoljeća na Prevlaci u Boki Kotorskoj, za koju Deroko ne donosi plan u svojoj knjizi.² Obnova crkve na Racu i kod Skadra, kako rekosmo, djelo je Jelene Anžuvinske. Na građevinama njena vremena već se mogu zapaziti tragovi zapadnjačke gotike.

Drugi sloj je veći broj malih presvođenih crkvice raznovrsnih tlorisnih osnova srodnih onima, koje se javljaju i sjeverno od Neretve, a koje sam nazvao crkvicama slobodnih osnova. Pored crkava, koje sam više puta proučavao u sklopu arhitekture starohrvatskog doba u Dalmaciji (crkve iz Stona, otoka Šipana, sela Kutu u Boki Kotorskoj i dviju crkava iz grada Kotora), Deroko donosi i tlorise odnosno presjeke nekoliko crkvenih malih građevina raznoliko presvođenih iz unutrašnjosti Zete, iz Polimja (Zaton na Limu, Voljavac i Sv. Petar u Bijelom Polju s natpisom kneza Miroslava iz god. 1195.), koje bih također uvrstio u sloj građevina slobodnih oblika. Poznato je moje mišljenje o tim i takvim crkvicama.³ Držim, da je glavni ključ za objašnjenje

² Up. plan ostataka ove posljednje crkve u V. Petković, Pregled crkvenih spomenika kroz povjesnicu srpskog naroda, Beograd 1950, str. 798.

³ Up. Lj. Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, str. 9—58; Lj. K. u Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split 1940, sv. LI, str. 239—250; Lj. K. Pregled umjetnosti u Dalmaciji, Zagreb 1952, str. 16—20.

raznovrsnosti osnova i oblika takvih crkvice i njihova odvajanja od osnova i oblika drugih krajeva u samoj njihovoj sredini, koja je bila u to doba slobodna od jakih utjecaja iz drugih krajeva. Naravno, da moje mišljenje ne treba uzeti kruto, nego elastično, jer nisam nikada zamišljao ni tvrdio, da su starohrvatski graditelji bili hermetički zatvoreni u same sebe. U kršćanskom graditeljstvu tradicija je odvajkada bila jaka i stanovite crte su od starokršćanskog doba ostale opća baština crkvenog graditeljstva za sva vremena; a isto tako nisam nikako mogućnost, da su do starohrvatskih graditelja doprli oslabljeni utjecaji iz drugog kraja (Bizant) ili drugog vremena (starkršćanskog graditeljstva). Ali takvi utjecaji nisu u tim crkvicama dosta jaki, nisu jasno uočljivi i nikako ne objašnjavaju ono, što je bitno u ovom pitanju, a to su raznovrsnost i osobitost starohrvatskog graditeljstva.

Ovo moje mišljenje, kako sam očekivao, polako sebi krči put. Historičari umjetnosti, koji se bave komparativnim proučavanjem historije umjetnosti, za volju svojih »teza« smeću rado s uma činjenicu, da su mnogo puta slični oblici rezultat sličnih preduvjeta rada, i osim toga najradije svode pojave u umjetnosti na jedan jedini faktor zaboravljajući, da je vrlo često umjetničko stvaranje složen proces i rezultat mnogih faktora. Tako se i u novije vrijeme neki stručnjaci vraćaju tezi Bizanta kao inspiratora oblika starohrvatskih crkvice (Cecchelli) ili traže, u različitim varijantama, ključ za objašnjenje crkvice slobodnih oblika u ranijem domaćem starokršćanskom graditeljstvu (Dyggve, Prelog).

Cecchelli je donio svoje mišljenje o starohrvatskim crkvicama u referatu, koji je bio pročitan na III. kongresu bizantologa godine 1930. u Ateni. On prihvaća moje primjedbe bizantinskoj tezi, nazivlje ih sretnim i slaže se s velikom razlikom osnova i oblika naših crkvice i poznatih bizantinskih građevina; ali insistira na tome, da je polazna točka starohrvatskih crkvice bio Bizant. Ali ipak i on piše, da su skromni majstori naših crkvice bili vrlo slobodni u interpretaciji bizantinskih tipova i da je njihova nesposobnost monumentalnijeg građenja urodila stanovitom originalnošću.⁴ Iako Cecchelli odbija formalno moju tezu, ustvari se on njoj uvelike približava. Ja ne niječem, naime, mogućnost, da se u ponekoj našoj crkvici očituje dalek i oslabljen utjecaj Bizanta (na pr. utjecaj bizantinske crkve na križ na Sv. Nikoli u Splitu); ali taj utjecaj nije ni u kojem slučaju glavni i jedini faktor, kojemu ta crkvice zahvaljuje svoj izgled.⁵ Jezgra problema starohrvatske rano-srednjovjekovne arhitekture je u tome, da se objasni, čemu ta arhi-

⁴ Up. Actes du IIIe Congrès international d'études byzantines (1930). Athènes 1932, str. 402—409: si presero molte libertà nell'interpretare i tipi che venivano da Bisanzio e dall'Oriente. La loro inabilità paesana suggerì vari ripieghi, che fino ad un certo punto possono dirsi un tratto originale.

⁵ Up. moj Pregled um. Dalm., n. dj. str. 17 — Medutim Fiskovićeva istraživanja u Sv. Nikoli u Splitu (up. Historijski zbornik, Zagreb 1949, sv. II, str. 211—220) pokazala su, da ova građevina potječe vrlo vjerojatno tek iz XII. stoljeća. Ova Bizantu relativno najbliža građevina javlja se prema tome tek na kraju ranog Srednjeg vijeka i tri stoljeća po pokrštenju Hrvata.

tektura zahvaljuje svoju raznovrsnost i svoju veliku razliku od arhitekture u onim krajevima, u kojima se, po općem priznanju, očituje bizantinski utjecaj (na pr. kosmetsko-makedonska grupa srednjovjekovne Srbije, pojedine male crkve u južnoj Italiji).

Dyggve traži ključ za objašnjenje starohrvatskih crkvice u drugom faktoru: u ranijoj baštini starokršćanskog vremena iz tog kraja.⁶ On svoju tezu duhovito objašnjava historijskim zbivanjem u prvo vrijeme pokrštenja Hrvata i utvrđuje ju zgodno sastavljenom komparativnom tablom srodnih osnova iz starokršćanskog i starohrvatskog doba na istočnoj obali Jadrana. Međutim i jednome i drugome mogu se praviti bitni prigovori.

Glavna Dyggveova misao jest, da su misionari kršćanstva iz latinskih gradova ranosrednjovjekovne Dalmacije, u kojima su Hrvati imali svoje rođake, svjesno nametnuli pokrštenim Hrvatima tradicijom posvećene tipove crkava iz starokršćanskog vremena, eda i na taj način privežu preobraćenike uz kršćansku vjeru i odvrate od bizantinske misije i njegove crkve. Manje je važno, da je nevjerovatno, da bi već u prvom početku pokrštenja Hrvata u IX. stoljeću Hrvati imali rođake u gradovima latinskog govora; ali je bitna činjenica, da je odnos Hrvata i Latina u gradovima prema Bizantu bio obratan od onoga, što bi trebalo za potvrdu Dyggveove teze. Poznato je naime, da su Hrvati samo jednu godinu u IX. stoljeću (u vrijeme kneza Sedeslava 878—879) i jedan decenij u XI. stoljeću (u vrijeme kralja Krešimira oko 1018—1025) priznavali vlast Bizanta i samo godinu dana u vrijeme Sedeslava, koji je nasilno uklonjen i ubijen, priznali crkveno vrhovništvo patrijarhe u Bizantu. Dalmatinski gradići latinskog govora priznavali su naprotiv bizantinskoga cara za svog suverena sve do sredine XI. stoljeća i čitavi IX. vijek, prije raskola i poslije njega, bili ovisni od carigradske crkve. Nije u prilog Dyggveove teze također činjenica, da se presvođene crkvice slobodnih oblika javljaju ne samo na misionarskom tlu Dalmatinske Hrvatske, nego u priličnom broju i u latinskim, već stoljećima kršćanskim gradovima. Stvorile su ih tu i prilike sredine, to jest skroman život Latina u tim gradovima u prvo doba po dolasku Hrvata na jug, što su unutar gradskih zidina, kao u malim oazicama u moru doseljenika, tek životarili uz oslabljene veze i sa svojim nominalnim suverenom, carem u Bizantu, kao i sa životom u prekomorskoj Italiji.

Komparativna tabla, koju je Dyggve pokazao na četvrtom kongresu bizantologa god. 1934. u Sofiji i poslije toga publicirao u *Forschungen in Salona*, sv. III, zgodno je sastavljena, ali nikako ne dokazuje Dyggveovu tvrdnju u Sofiji, da mu je za svaku ranosrednjo-

⁶ Up. E. Dyggve, *Das Mausoleum von Marusinac und sein Fortleben*, Actes du IVe Congrès international des études byzantines (Bulletin de l'Institut archéologique bulgare, Sofia 1936, X., str. 228—237; *Forschungen in Salona* III, Wien 1939, str. 119—130, sl. 140; C. Fisković o. c. i *Utjecaj Dioklecijanova mauzoleja na kasnije graditeljstvo*, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* sv. LIII., Split 1952., E. D. *History of Salonitan christianity*, Oslo 1951, str. 137—141, sl. VI, 34.

vjekovnu crkvicu u Dalmaciji uspjelo naći analogon iz starokršćanske arhitekture zapadnog Balkana. Veliki broj starohrvatskih crkvice nije unesen u tu tablicu: od dvadeset crkvice, kojima u svojoj knjizi »Iz kolijevke hrvatske prošlosti« donosim osnove, preko polovice nema u Dyggveovoj tablici. Ali zato su u nju unesene osnove mnogih crkvice u jednostavnom obliku pravokutnika, koji jedva može biti predmet komparativnog razmatranja, jer je to jednostavan oblik, koji od vremena prvog kršćanstva poznaje svaki kraj i svako vrijeme do danas. U svakom slučaju takve osnove ne mogu poslužiti za objašnjavanje pojave crkvice raznovrsnih slobodnih oblika. Time otpada pet od jedanaest parova srodnih osnova Dyggveove tablice (broj 1. Solin-Stari; broj 2. Solin-Uzdolje; broj 4. Crkvine-Otok; broj 5. Bihać-Otok; broj 6. Klapavice-Lopuška Glavica). Nadalje ne spadaju u tablu još dvije crkve, jer se ne radi o građevinama iz starohrvatskog, već iz drugog doba. To je broj 8. Dabravina-Korlat i broj 11. Bilice-Pridraga. Kod Korlata sâm Dyggve stavlja s pravom upitnik, jer je to najvjerojatnije crkvena građevina iz starokršćanskog vremena, kakvih imamo dosta u unutrašnjosti Dalmacije i u Bosni, a u kojoj je u starohrvatsko doba bio obnovljen samo nutarnji kameni namještaj. Ja pak sumnjam odvajkada i u tobožnje starohrvatsko doba Sv. Martina u Pridragi; a dobio sam u tome nedavno potvrdu od Gunjače, koji mi je saopćio, da se u nekom dokumentu ova crkva spominje kao porušena u vrijeme Turaka.

Preostaju prema tome od čitave table samo četiri para srodnih crkava; a i kod tih je srodnost više na papiru, jer je ona samo u osnovi, a ne u konstrukciji, koja nije naznačena, odnosno je izostavljena u Dyggveovoj tabli.

Trolisna kapelica u Gradu nije isto što sv. Nikola u Ninu, jer je ovaj posljednji četverolisne baze, a kapelica u Gradu trolisne (zapadni, ulazni krak crkve u Ninu nema bačvasti svod, nego polukupolu, koja je dio njegove četverolisne osnove) (broj 10 Dyggveove table). Međutim to nije toliko važno, jer imamo iz starohrvatskog doba i presvođene crkvice s osnovom na trolist, na pr. ruševine Sv. Krševana kod Glavotoka na otoku Krku.⁷ Bitno je međutim, da je Grado odveć daleko od Dalmacije i slavenskog življa u njoj.

Sv. Nikola u Varošu u Splitu i neka crkvena građevina u staroj Saloni (br. 3 Dyggveove table) pokazuju srodnost samo zbog toga, što je kod Sv. Nikole izostavljena svaka naznaka njegove svodovne gradnje sa središnjom kupolom; svega toga jamačno nije bilo u crkvici u staroj Saloni,⁸ a nakon Fiskovićeve istraživanja utvrđeno je, da crkvice ima i apsidu, koju solinska zgrada nema.

Također crkva Sv. Petra u Zadru i crkva u Dikovači (br. 7 Dyggveove table) dva su posve različita tipa. Sv. Petar u Zadru je primjerak relativno rijetke osnove dvobrodne crkve s nizom stupova

⁷ Up. Lj. K. Iz kolijevke hrv. prošl., n. dj. Tbl. 9, 10 sl. 12, str. 12.

⁸ Up. Fiskovićev članak naveden u bilj. 5.

u središnjoj osi, dok je osnova crkve u Dikovači, iznesena na tabli, dio kompleksa crkvene građevine, tipičan za unutrašnjost Dalmacije i Bosne u starokršćansko doba.⁹ Sličnost na tablici postignuta je time, što je kod Sv. Petra u Zadru niz stupova označen ne punom kuglicom, nego samo kružnicom, kao da se radi o djelu drugog vremena, a kod osnove Dikovače izostavljena je pobočna prostorija i predvorje, koji sa sigurnošću uvrštavaju ovu crkvenu građevinu u seriju gore spomenutih kompleksnih crkvenih građevina u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije.

Napokon i Sv. Križ u Ninu nije nikako isto što i crkvice Sv. Katarine na školju pred pulskom lukom (br. 9 Dyggveove table). Sv. Križ u Ninu je očito koncipiran kao jedinstvena prostorija s unutrašnjom osnovom na četverolist. On je dobio izvanjski zidni perimetar u obliku jednakokrakog križa po sklonosti starohrvatskih graditelja, da oble niše svojih građevina izvana zatvore u pravokutan zid; a pored toga, prema praksi trobrodskih crkava romaničke periode, dobio je na zapadnoj strani tri oble apsida. Sv. Katarina na školju pred Pulom je propala; ali prema snimkama Kandlera i iskopinama Gnirsa bila je to građevina s glavnim prostorom i pobočnim kapelama (Hauptbau und Seitenkapellen); kupola u glavnoj prostoriji je u nje bila veća, počivala je na osmerokutnoj osnovi, a sama prostorija bila je puno šira od pobočnih kapela, koje su bile odijeljene od središnje prostorije zidovima. Nema prema tome u sv. Katarini traga ni jedinstvenom prostoru, ni četverolistu u unutrašnjosti, ni jednakokrakom križu u izvanjskom perimetru zidina. I ovdje je Dyggve izostavio naznaku triju polukupola u krakovima četverolista u Ninu, kao i naznaku krstatih svodova u pobočnim kapelama u Puli.¹⁰

O osnovama na četverolist i šesterolist, koje pozna starokršćansko graditeljstvo, a imamo ih i u starohrvatskoj arhitekturi, bit će govora u narednom poglavlju; Dyggve nije ovakve osnove unio u svoju tablu po svoj prilici zbog toga, što takve osnove nisu bile dosada utvrđene u materijalu starokršćanskog graditeljstva u našim stranama.

U prvom broju nedavno pokrenutog novog časopisa »Peristil« Prelog iznosi svoje mišljenje o starohrvatskoj arhitekturi u Dalmaciji.¹¹ On ga iznosi u okviru prikaza razvoja arhitekture u ranom Srednjem vijeku na Istoku i Zapadu. Ja bih se složio s glavnim linijama njegova prikaza. I po mojem mišljenju tek romanikom započinje svijesni trajni razvoj srednjovjekovne umjetnosti (Prelog: aktivna negacija antike). Još u knjizi »Iz kolijevke hrvatske prošlosti« pisao sam, da originalnost starohrvatskih crkvice nije stvaralačka u višem smislu riječi,¹² a podvrgavajući kritici Dyggveovu starokršćansku tezu, pisao sam, da je

⁹ Up. *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, Split, sv. XXII.

¹⁰ Up. *Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Wien Bd. XIV, 1911, Beiblatt 187; M. M. Vasić, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX. do početka XV. veka*, Beograd 1923, sl. 81 i 82.

¹¹ Up. *Peristil*, Zagreb 1954, str. 5—14.

¹² Up. *Iz kolijev. hrv. prošl., n. dj., str. 57.*

»odvjkada tradicija bila jaka i utjecajna u životu crkve« i da se »crkveno graditeljstvo Srednjeg vijeka postepeno razvijalo i polako mijenjalo naslijeđene oblike.¹³ Prelog prihvaća u suštini moje primjedbe o davnoj bizantinskoj i novijoj starokršćanskoj Dyggveovoj tezi. On ne gleda u starohrvatskim crkvicama izravni utjecaj savremene umjetnosti Bizanta i priznaje netočnost više Dyggveovih tvrdnji o paralelizmu starohrvatskih crkvice i domaće baštine starokršćanskog doba. On međutim traži ključ za objašnjenje oblika presvođenih crkvice slobodnih oblika u utjecaju građevina predslavenskog doba VI. stoljeća, a bizantinskog karaktera, koje da su djelovale na naše ranosrednjovjekovne graditelje. Opće pretpostavke Prelogove teze su točne, ali svejedno ne mogu usvojiti njegove zaključke.

Stvarno je već Justinijanovo VI. stoljeće realiziralo u nekim građevinama spajanje središnje osnove, mile Istoku, i longitudinalne osnove, običajne na Zapadu (Sv. Sofija i Sv. Irena u Carigradu i Sv. Sofija u Solunu) i stvarno je utjecaj bizantinske arhitekture vidljiv na više građevina istočne obale Jadrana u Istri i Dalmaciji. A točno je također, da poneke starohrvatske crkvice pokazuju sklonost kombiniranju longitudinalnih i centralnih elemenata u svojim osnovama.

Moram međutim reći, da građevine, koje Prelog navodi, kao Eufrazijeva bazilika u Poreču, S. Maria Formosa u Puli, te »basilica occidentalis« u staroj Saloni, jesu čiste longitudinalne građevine, a druge kao S. Maria del Caneto u Puli ili Honorijeva bazilika u Solinu izrazito su centralne građevine s jedva primjetljivim longitudinalnim elementom u nešto produženom zapadnom kraku. Primjeri, koje Prelog navodi, većinom su iz Istre; a u Istri zapravo nemamo u ranom Srednjem vijeku presvođenih crkvice t. zv. slobodnih oblika kao u Dalmaciji. Kontinuitet romanskog življa u zapadnom dijelu Istre, kamo su Hrvati i Slovenci tek postepeno prodirali, očituje se u Istri u tome, što s jedne strane doseljenici ponekada i dalje upotrebljavaju starokršćanske građevine unoseći u njih poznati ranosrednjovjekovni crkveni namještaj s pleternim klesarijama, ili pak grade crkve s pravokutnom osnovom bez apside, što strši iz istočnog zida crkve prema obrascu, koji u više primjeraka poznajemo iz starokršćanskog graditeljstva Istre.¹⁴ A taj obrazac, koji Srednji vijek preuzimlje iz starokršćanske baštine potječe iz 4. i 5. stoljeća a ne iz doba bizantinskog utjecaja na Jadranu; a to nije u prilog Prelogovoj tezi. Prelog iznosi svoju tezu samo u općim linijama, i ne donosi poput Dyggvea konkretne paralele između građevina bizantinskog utjecaja VI. stoljeća i crkvice starohrvatskog doba u Zadru, Omišu, Splitu, Dubrovniku i Kotoru, koje navodi kao primjere kombiniranja longitudinalnih i centralnih elemenata. Jedino u bilješci spominje navodnu sličnost Sv. Križa u Ninu i Sv. Katarine na školju pred Pulom, o čemu smo ranije govorili. Ja ne nalazim jačih sličnih crta između istočnojadranskih starokršćanskih građevina VI. stoljeća

¹³ Up. Vjesn. arh. hist. Dalm, n. dj. str. 246.

¹⁴ Up. moj članak »O Srednjovjekovnoj umjetnosti Istre« u Historijskom zborniku, II 1949, str. 117.

i starohrvatskih crkvice od njega navedenih. Ako bi se pak htjelo insistirati na tome, da su srednjovjekovni majstori u tim crkvama preuzeli odnosno zadržali od VI. stoljeća praksu kombiniranja longitudinalnih i centralnih motiva, to bih i ovdje, kao i u slučaju Cecchellijeve teze, suprostavio primjedbom, da to ni u kojem slučaju ne bi bio ni jedini ni glavni faktor u formiranju oblika tih crkava.¹⁵

Iza ove poduže digresije, kojom sam htio precizirati svoje mišljenje, vratimo se materijalu Derokove knjige o presvođenim crkvicama u Zeti i Zahumlju. I ovaj materijal utvrdio me je u dosadašnjem mišljenju. Ni crkvice slobodnih osnova iz Primorja, o kojima sam češće pisao, kao ni one iz unutrašnjosti u Polimlju ne pokazuju vidljivih srodnih crta niti sa savremenim graditeljstvom Bizanta, niti s ranijom domaćom starokršćanskom baštinom bilo VI. ili ranijih stoljeća.¹⁶ Mislim, da ima smisla ukazati na srodne oblike u prvom redu ondje, gdje je podudaranje jače i preuzimanje oblika iz jednog kraja u drugi vjerojatnije. Gdje stvarno postoje veze i utjecaji, oni su uočljivi. Primjer toga nam je katedrala Sv. Tripuna u Kotoru, koju Deroko ne navodi, a zapravo je mogla figurirati u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Zete.

Današnja katedrala sv. Tripuna došla je do nas u obliku, koji je ona dobila pregradnjama u mletačko doba u XVI. i XVII. st. Ali po dokumentima i starim reprodukcijama znamo, kako je izgledala u temeljnim linijama ona katedrala, koja je bila g. 1166. posvećena u prisustvu bizantinskog vojvode Duklije i Dalmacije Isaka, predstavnika cara Emanuela, koji je još jednom bio proširio vlast Bizanta do Jadrana. Grad Kotor je međutim od XI. st. imao mnogostruke veze sa zetskom državom, pa ga možemo smatrati za njezin dio. Graditelj Sv. Tripuna spojio je u toj građevini jedan tipično bizantinski i jedan tipično zapadnjački motiv. Izrazito bizantinska crta bila je kupola u sredini trobrodne bazilike (Zapad poznaje samo kupolu u transeptu pred sve-

¹⁵ Prelog prima sa skepsom također moje mišljenje o tome, da su male dimenzije starohrvatskih crkvice slobodnih oblika omogućile odnosno olakšale njihovim graditeljima gradnju svodova. On ističe, da dimenzije ne određuju stil i upozorava na činjenicu, da te crkvice pokazuju tendencu centralnim tipovima, koji svugdje vole svodjenje. Točno je jedno i drugo. Ali činjenica je također, da su u konkretnom našem slučaju male crkvice listom presvođene, dok istovremeno bazilikalne građevine ranoromaničke osnove XI. st. su bez svoda, dapače i monumentalna rotunda karlovinškog tipa Sv. Donata u Zadru imala je kupolu od drveta, a ne od kamena. Moгу pored toga upozoriti na činjenicu, da su starohrvatske crkvice presvođene i onda, kada imaju izraziti longitudinalni, a ne centralni tip, dok izrazita centralna građevina s osnovom na šesterolist, Sv. Trojica u Splitu, nije, kako se po svemu čini, imala kupolu od kamena, jer je raspon kupole bio nešto veći.

¹⁶ Jedino crkva u Zatonu na Limu ima osnovu na trolist, koju poznaje i starokršćansko doba; Takva osnova je međutim kod malih crkvice i kapelica raširena svugdje i u svako doba; a datum ruševina crkvice u Zatonu nije sa sigurnošću utvrđen (up. o njoj literaturu u Petkovića, n. dj., str. 126 i 405). U samoj Zeti ima više crkvice na trolist uz Skadarsko jezero iz kraja Srednjeg vijeka (up. Deroko str. 244, sl. 379).

tištem), dok je izrazito zapadnjačka i romanička crta, da po dva manja kvadratna, krstastim svodom prekrivena, traveja u pobočnim brodovima odgovaraju jednom većem kvadratu u srednjem brodu.¹⁷

II.

Drugo poglavlje Derokove knjige posvećeno je spomenicima u prednemanjičkoj Raškoj. U ovom poglavlju iznesen je relativno obilat materijal, jer su u nj unesene neke crkvene građevine nesigurnog datuma; a osim toga Deroko je u njemu donio i crkvene građevine ranobizantinskog doba prije dosebobe Slavena, iako, kako sam kaže, ne bi im, strogo uzevši, bilo mjesta u njegovoj knjizi posvećenoj arhitekturi srednjovjekovne Srbije. Deroko donosi planove crkava VI. stoljeća nedavno otkopanih kod Caričina grada (sl. 37—41) i planove nekih drugih crkava iz istog doba (sl. 43—46). Deroko uzima i za jednostavnu, jednobrodnu još danas sačuvanu crkvu u Lipljanu, da potječe iz ranijeg, bizantinskoga doba (sl. 44 i str.159). R. Ljubinković mi je međutim saopćio, da je kod nedavnih iskopina u Lipljanu utvrdio, da je danas sačuvana crkva podignuta tek u XIV. st. na temeljima ranije crkve iz predslavenskog vremena (v. o tome članak I. Zdravkovića u Starinaru, N. S. III—IV, str. 186—190).

Prema ranijoj literaturi Deroko donosi u ovom poglavlju crkvene građevine u Matejevcima i Đunisu. Prva je jednostavna jednobrodna građevina s kupolom u sredini, a druga građevina u obliku slobodnog križa. Čvrstih razloga za tako rano datiranje ovih dviju crkava zapravo ne nalazim u objavljenoj literaturi. Čini se po svemu, da su ove dvije građevine bile prebačene u tako rano doba s jednostavnog razloga, što one ne pokazuju osnovu kasnijih klasičnih grupa srpske srednjovjekovne arhitekture, t. j. nemaju niti »transept bas« raške škole, niti bizantinski upisani križ vardarske škole, a niti trolisno svetište moravske škole. Međutim crkvenih građevina u obliku jednobrodne građevine s kupolom u sredini kao u Matejevcima ili crkava u obliku slobodnog križa kao u Đunisu imamo kod malih skromnih crkvenih građevina i u kasnije vrijeme u raznim stoljećima. To možemo utvrditi iz materijala, koji donosi u svojoj knjizi Deroko,¹⁸ kao što uopće u materijalu objavljenom u godišnjacima Starinara i izdanjima S. A. N-a.

Kao srednjovjekovne crkve prednemanjičke Raške Deroko donosi također crkvu u Prokuplju i Čurlinu kod Niša. I ove dvije crkve često su figurirale kao građevine iz vrlo rano razdoblja srednjovjekovne Srbije; ali ni kod njih nije vrijeme gradnje sigurno, dapače meni se po svemu čini, da im je početak u predslavensko, ranobizantinsko doba VI. stoljeća. To su trobrodne građevine bazilikalnog tipa bez kupole.

¹⁷ Up. moj članak »O katedrali u Kotoru« u »Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji« Konzervatorskog zavoda u Splitu, 9.

¹⁸ Up. plan crkve u Matejevcima sl. 51 sa sl. 144, 220, 277, 371, 376 i 471 te plan crkve u Đunisu sl. 49 sa 226 i 227. Literaturu o ovim crkvama vidi u višekrat navedenom djelu Petkovića.

Srednji vijek u Bizantu i krajevima Balkana, gdje se osjećao bizantinski utjecaj, istina, poznaju ovaj tip građevine, koji vuče svoje podrijetlo iz starokršćanskog doba. Poznate su trobrodne bazilike u Bugarskoj na obali Crnog mora kod Mesemvrije i Varne, kao i trobrodne bazilike bez kupole u Makedoniji kod Ohridskog i Prespanskog jezera. Ali za crkvu u Prokuplju piše Millet, da je »rebâtie en 1734, evidemment sur les fondations byzantines«, a Bošković je ranije ovu crkvu oprezno stavljao u IX.—X. st., ali je kasnije više ne spominje između prednemanjičkih spomenika. Za crkvu u Čurlinu Valtrović misli, da je građena prije XII. st., ali arheološki materijal otkopan u istom mjestu, t. j. opeke sa križevima, odnosno sa dvije ili tri pruže utisnute prstima u meku glinu, kao i apside svetišta iznutra polukružne, a izvana poligonalne, upućuje i ovdje na predslavensko vrijeme kao datum ove građevine.¹⁹

Ako je ovo, što gore iznesoh, točno, onda stvarno ostaje za prednemanjičku Rašku samo Sv. Petar u Rasu. To je vrlo zanimljiva građevina središnje kružne osnove s kupolom, koja je poduhvaćena od četiri u križ poredanih oblikih niša. Ova me građevina odvajkada interesirala zbog srodnosti s građevinama starohrvatske Dalmacije, te nekih građevina kod drugih slavenskih naroda u ranom Srednjem vijeku. Davno sam upozorio na to, da se u prvo vrijeme po krštenju Slavena, dok se crkva nije bila čvrsto povezala s tim slavenskim krajevima, javljaju u njima, uz građevine, koje je crkva širila kao sredstvo afirmacije u svojim kanonskim oblicima, također crkve kružne osnove, iz kojih uokolo izbija veći ili manji broj niša (četverolist, šesterolist i t. d.). To su četverolisna crkvice na Vavelu u Krakovu; kapela sv. Vida, češkog kneza Vaclava u Prahu u obliku kružnice, iz koje izbijaju uokolo četiri oble niše; jedna od najstarijih starohrvatskih crkvice Sv. Petar na Muću s natpisom kneza Mutimira iz g. 888. u obliku četverolista; ruševine ranosrednjovjekovne crkve uvrh brijega nad Ošljem, jednim od gradova knezova Zahumlja s osnovom osmerolista; te rotunda s 12 niša, koje su ostaci otkopani kod Preslave, prijestolnice bugarskog cara Simeona. Pred par godina otkopana je nadalje šesterolisna crkvena građevina u Rogaćićima nedaleko od Sarajeva; a otprije su bile poznate šesterolisne crkvice ranog Srednjeg vijeka u Zadru (Sv. Uršula), u Trogiru (Sv. Marija na Trgu) i Splitu (Sv. Trojica). Nedavno je

¹⁹ Up. za Prokuplje G. Millet, *L'ancien art Serbe*, Paris 1919, str. 45 i D. Bošković u *Godišnjaku S. A. N.* XLII., str. 301, a za Čurlin *Starinar* 1888, str. 120—122. Srednjovjekovna trobrodna građevina bazilikalnog tipa bez kupole bila je crkva u Trepči, od koje postoje samo ruševine. Ona je primjer izuzetne građevine zapadnjačkog tipa u Srednjovjekovnoj Srbiji, podignuta u vrijeme Nemanjića od »saskih« rudara (up. *Deroko* sl. 123—124 i str. 159). Za crkvu u Svrliju, od koje također imamo još samo ruševine, a njezin plan pravi utisak trobrodne bazilike, Bošković govori vrlo oprezno i neodređeno i u pogledu vremena njezine gradnje i u pogledu njezina izgleda, (up. *Starinar* 1951, str. 233.). Za ruševinu Stare Pavlice kod Raške Bošković je iznio mišljenje, da one, kao i crkva u Drenovu u Makedoniji, predstavljaju zanimljivu i rijetku srednjovjekovnu imitaciju mnogo starije S. Sofije u Solunu (up. *Archeologia iugoslavica*, Beograd 1954, I str. 109—115). U starokršćansko doba podignuta je i trobrodna bazilika u Prizrenu na mjestu gdje je u Srednjem vijeku podignuta Bogorodica Ljeviška. (Up. *Starinar* N. S. V—VI., Beograd 1956., članak Nenađovića).

Gunjača otkopao još tri šesterolisne crkvice starohrvatskog doba XI st. u Pridrazi kod Novigrada, Brnazima kod Sinja i Kašiću kod Benkovca.²⁰

Ova serija kružnih građevina s oblim nišama u naučnoj se literaturi obično objašnjuje ili utjecajem karlovinških rotunda ili pak ugledanjem u ostatke vlastitog kraja iz starokršćanskog doba. Ja ne ničem mogućnost, da se u ponekom slučaju može raditi i o tome; ali dok se ne iznesu dovoljni razlozi za takvo mišljenje, nije pravilno generalizirati i treba uzeti u obzir također drugu mogućnost; a ta je, da su takve osnove primarni oblici arhitekture kao umjetnosti i da se oni mogu spontano javljati ondje, gdje se ona razvija po svojoj imanentnoj težnji oblikovanja prostora bez jačeg pritiska od strane praktičnih, funkcionalnih potreba građevine.

Protiv generaliziranja karlovinške teze stoji s jedne strane činjenica, da su u svom izgledu i u svojim detaljima spomenute ranosrednjovjekovne kružne crkve s nišama u Slavena daleko od karlovinških rotunda, a s druge strane, da u mnogim slučajevima nemamo mogućnosti da povežemo te crkve s karlovinškim kulturnim krugom i vremenom. A protiv generaliziranja teze o ugledanju na baštinu starokršćanskog doba vlastitog kraja stoji činjenica, da, barem dosada, ni u jednom slučaju nije bila utvrđena starokršćanska građevina slične osnove u blizini sačuvane ranosrednjovjekovne (u nekim slučajevima, kao što je na pr. slučaj kapele na Vavelu u Poljskoj i kapele u Prahu nije ni moglo biti starokršćanske baštine, jer u tim krajevima nije bilo kršćanstva prije doseljenja Slavena). Zato se odavna zalažem za treću mogućnost objašnjenja serije kružnih osnova s nišama kod Slavena u prvo vrijeme po pokrštenju, a to je, da se kružne osnove s nišama mogu u razno doba i u raznim krajevima javljati spontano i neovisno ondje, gdje crkva nije još nametnula longitudinalnu osnovu s istaknutim završetkom na jednom kraju, kao zgodnu za okupljanje vjernika usmjerenih prema oltaru.

U prilog ovome mišljenju upozorio sam na činjenicu, da se trolisti, četverolisti i t. d. javljaju kao osnova za oblikovanje prostorija u rimskim termama i carskim palačama; da se takve osnove javljaju i u crkvenim građevinama, kojima nije svrha i funkcija da okupljaju vjernike u većem broju kao što su krstionice, krizmaonice, grobišne kapele starokršćanskog vremena pa i razne grobne i dvorske kapele u Srednjem vijeku. A mogao sam također upozoriti na to, da se osnove na četverolist za crkve javljaju u doba renesanse, koja se, prožeta profanim duhom, opire tradicionalnoj longitudinalnoj crkvenoj osnovi (primjer: Sv. Petar u Rimu Bramantea i Michelangela); pa u crkvama u dalekoj Armeniji, do koje su dopirali tek jako oslabljeni utjecaji kanonskih tipova bizantinske crkvene arhitekture.²¹ Bilo bi usiljeno sve

²⁰ Up. za Rođačice kod Sarajeva Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, N. S. sv. VIII, g. 1953, Sarajevo, str. 303—315; za Pridragu i Brnaze up. Starohrvatsku prosvjetu, Zagreb, serija III, sv. 1, str. 291, sv. 2, str. 224 i sv. 3 str. 189, sl. 12 i 17. Podatak o crkvi u Kašiću dao mi je Gunjača usmeno.

²¹ Up. Lj. K. Iz kol. hrv. pr., n. dj., str. 54 i Vj. hist. arh. dalm: n. dj., str. 249.

ove pojave povezati na liniji zavisnosti jednih od drugih; treba zato i kod ranosrednjovjekovnih kružnih osnova s nišama u Slavenu uzeti u obzir mogućnost spontane pojave takvih osnova barem ondje, gdje nema osnova za protivnu karlovinšku ili starokršćansku tezu. Mislim, da je ovo slučaj i kod Sv. Petra u Rasu. Nema ni po izgledu, ni po vremenu, ni po prostornoj daljini razloga povezati ga uz karlovinški kulturni i umjetnički krug, a nikakva srodna osnova iz starokršćanskog vremena nije do sada bila nađena u njegovoj neposrednoj blizini. Svakako će kod objašnjavanja prednemanjičkog Sv. Petra u Rasu biti dobro uzeti u obzir gore navedenu seriju crkvenih kružnih osnova s istaknutim nišama kod Slavenu u prvim stoljećima po njihovu pokrštenju.

III.

Naredno poglavlje Deroko posvećuje raškoj školi. Nedavno sam istakao mišljenje o originalnosti ove škole.²² Dosadašnja literatura naime preuveličava dostignuća i originalnost posljednje srednjovjekovne faze srpskog graditeljstva moravske škole i gleda u njoj najviši uspon srpske umjetnosti, koja svetogorski trikonhos ove škole prenosi u Moldavsku i Vlašku i pravi od njega trajnu tradiciju srpskih crkvenih građevina. Većina pisaca gleda naprotiv u raškoj školi početno kolebanje nemanjičke Srbije između Istoka i Zapada.²³ To kolebanje međutim nije eklekticizam, ako pod ovom riječi razumijevamo mehaničko spajanje raznorodnih elemenata.

Vjerojatni su utjecaji umjetnosti Zapada i Istoka na postanak i razvoj raške škole, a svakako su uočljivi na njezinim spomenicima elementi bizantinskog graditeljstva i oblici arhitektonsko-plastične dekoracije Apulije. Ali ti izvanjski elementi nisu brojni, ne zadiru u bit crkvenih građevina raške grupe kao arhitekture i nisu, u cjelini, preuzeti ni iz jednog drugog kraja.

Praksi bizantinskog graditeljstva odgovaraju stanoviti motivi raške grupe spomenika, kako je često bilo istaknuto, kao na pr. veliki trodjelni arhivolti s prozorima ispod kupola u Sv. Nikoli u Kuršumlji i Studenici, malterisanje vanjskih zidova Žiče purpurnom bojom po primjeru svetogorskih crkava, kao i miješanje kamena i opeke u građevnoj tehnici ponekih spomenika. Poznato je s druge strane, da mnoge crkve raške grupe pokazuju arhitektonsko-plastične motive izrazito zapadnjačkog, romaničkog, apulijskog karaktera. No po mom mišljenju međutim taj element je više vezan uz raški kraj kao teritorij nego uz spomenike raške grupe; i to zbog blizine tog kraja s dalma-

²² Vidi moj članak u »Peristilu«, n. dj., str. 23.

²³ Za rašku školu Deroko veli, da »raška varijanta zadržava samo osnovnu koncepciju jednobrodne građevine s kupolom, ali stvara od nje jednu skoro originalnu novu formu« (str. 60); a za moravsku školu kaže, da »ima najviše svoga originalnog, i to kako u tretiranju već poznatih arhitektonskih elemenata, tako i u ukupnom izgledu i općem duhu, koji su karakteristični za njene građevine«.

tinskim primorjem i veza preko tog primorja, s Apulijom i njezinom umjetnošću onkraj Jadrana. Činjenica je, da je figuralna arhitektonsko-plastična dekoracija osobito bogata u Studenici iz kraja XII. st., pa onda u crkvi u Banjskoj iz početka XIV. st.; a da se ona u manjoj mjeri javlja na spomenicima XIII. st. U to je doba plastika ograničena na okvire prozora i portala ili motiv slijepih lukova, a samo iznimno se ona javlja u formi figuralne plastike (portal s kamenim lavovima u Mileševu, portal s krilatim grifonima u Trškoj crkvi).²⁴ S druge pak strane ista arhitektonsko-plastična figuralna plastika širi se u obilatoj mjeri u Dečanima, pa i u Sv. Arkandjelu iz prve polovice XIV. st., koji po svojoj osnovi, a donekle i po svojem vremenu, ne pripadaju raškoj grupi, nego kosmetsko-makedonskoj školi; a s Raškom i njezinom tradicijom zapadnjačke, figuralne plastike vezani su teritorijem krajeva, u kojemu su građeni.²⁵

Bitno je kod arhitekture osnovna konstrukcija građevine, a ta je u raškoj školi djelo srpskih graditelja. U svojoj suštini crkva raške grupe jest jednobrodna pravokutna građevina s kupolom po sredini na kockastom postolju i s niskim prostorijama sa strane kupole, koje približavaju osnovu crkve križu. U takvoj formuli longitudinalna osnova spojena je sa središnjom kupolom i rasporedom na križu. Prvo je pravilo u crkvenom graditeljstvu Zapada, a drugo su poznate značajke crkvene arhitekture Bizanta.²⁶ Jednobrodna crkva s kupolom u sredini nije bez analogije u crkvenom graditeljstvu Srednjega vijeka. Ali ovakve osnove se ponajviše javljaju, s većim ili manjim stepenom sličnosti s crkvama raške grupe, u malenim crkvama u periferijskim krajevima i u zabitnim mjestima, koji su daleko od vodećih crkvenih središta i njihovih u stalne oblike ukalupljenih crkvenih građevina. Upozorio sam na slične građevine u južnoj Italiji, Grčkoj, Kreti, pa na donekle slične crkvice ranog Srednjeg vijeka u Dalmatinskom primorju.²⁷ Djelo srpskih graditelja je međutim monumentalizacija jednobrodne crkve s kupolom u sredini, i to u vlastitoj varijanti, koja je nastala i razvila se na tlu Srbije i tu postala trajni tip raške škole od kraja XII. do početka XIV. stoljeća.

²⁴ Up. Deroko, str. 81 i 98.

²⁵ Dominantni su u ovim građevinama iz prve pol. XIV. st., uz skromnu pojavu gotike romanički motivi (Deroko str. 89 i 91 te sl. passim). Gotika se međutim u pojedinostima javlja već ranije, na pr. na portalu i u prozorima u Gradcu sagrađenom ili pregrađenom oko g. 1270. u vrijeme kraljice Jelene Anžuvinske (Deroko, str. 83, sl. 97—8), pa u pojedinačnoj uporabi slomljenog luka (Deroko, sl. 99, 133—6 i 143).

²⁶ Motiv rijedak u Bizantu, a pravilo na Zapadu je toranj za zvona, zvonik: dvije kule na zapadnoj strani u Sv. Nikoli u Kuršumlji, Đurđevim stupovima kod Rasa i Đurđevim stupovima kod Berana i jedna kula pred kasnijim pripratama u Studenici, Žiči, Mileševu i Sopoćanima su međutim masivno građene bez bogate raščlanjenosti u rasporedu katova i otvora i bez obilnih detalja arhitektonsko-plastičnih oblika kao na Zapadu.

²⁷ Up. moj članak o Sv. Petru u Prikom kod Omiša, (Vjesnik za arh. i hist. Dalm., Split 1923, sv. XLVI, passim).

Zato nije uspjelo nagađanje Milletovo da im traži podrijetlo najprije u spomenutim crkvicama Dalmatinskog primorja, a poslije toga u baštini starokršćanskog doba na Balkanu.²⁸ Najbolji dokaz originalnosti raške škole je činjenica, da se taj tip građevina, takoreći pred našim očima, postepeno razvija od početnih do definitivnih svojih oblika na glavnim spomenicima raške škole uporedo s time, kako vrijeme odmiče. Tako zvanj Milletov transept bas, koji se isprva javlja u obliku relativno skromnih vestibula prigradenih uzdužnom brodu sa strane kupole (Studenica iz kraja XII. stoljeća), pretvara se u kasnijim građevinama u široke pobočne prostorije tijesno povezane s brodom, kojeg se dužina smanjuje, pa tako jezgra čitave osnove dobiva izgled jednokrakog križa (Arilje iz kraja XIII. st.). Jasno je prema tome, da tip crkve raške škole nije gotov i izrađen bio uvezen u Srbiju ni s Istoka, ni sa Zapada.

Osim toga već u građevinama raške grupe javljaju se one crte, koje će i u kasnijim grupama srednjovjekovne Srbije ostati kao značajka te arhitekture, a to je težnja k efektnoj vanjskoj silueti građevina, koje ona postizava stepenastim stremljenjem u visinu i bogatim grupiranjem masa. Posljedica toga je ponekada, kako točno ističe Deroko, obraćanje veće pažnje vanjskoj silueti građevine, a ne unutar-njem prostoru crkve. Ne smijemo zaboraviti, da crkve srednjovjekovne Srbije redovito nisu ni katedrale ni crkve većih napučenih mjesta, određene za okupljanje brojnijih vjernika, nego zadužbine mogućnika, koji njima podižu spomenik crkvi i vlastitoj afirmaciji.²⁹

U XIV. vijeku srpska se država spušta prema jugu i u vezi s time približava Bizantu i njegovu kulturnom utjecaju. U to se doba javlja Milletova vardarska škola, koju bi zapravo bilo točnije nazvati kosmet-sko-vardarskom ili točnije kosmet-sko-makedonskom školom, s crkvenim građevinama s osnovom središnje kupole i t. zv. upisanog križa (kupolu poduhvaćaju četiri bačvasta svoda raspoređena u križ upisan u pravokutnu osnovu građevine, njem. Kreuzkuppelkirche, franc. église à croix grécque). Ovaj se tip građevine javlja po Deroku u dvije varijante: jenostavnijoj, t. zv. sažetoj varijanti, u koje stupci ispod kupole nisu slobodni, već su priljubljeni kao pilastri uz vanjske zidove, tako da nema križa bačvastih svodova uokolo kupole i ugaonih polja, ali se križ ocrtava u linijama krova; i bogatijoj, t. zv. razvijenoj varijanti sa slobodnim stupcima te s jednom, a ponekada i sa pet kupola. Ove gra-

²⁸ Up. moj članak u »Peristilu«, n. dj. str. 24.

²⁹ Up. osnove Đurđevih stupova kod Rasa poslije god. 1168., Studenice oko g. 1188. do 1191., Žiće o. g. 1208—1215., Mileševa g. 1234—1235., Morače g. 1252., Sopoćana o. g. 1255., Gradca o. g. 1270., Arilja g. 1295., i Banjske g. 1312—1318. Bogata invencija raških graditelja pokazuje se također u činjenici, da je tako karakterističan motiv kao što je transept bas ponekada ograničen na prostoriju sa samo jedne strane, kao u Sv. Nikoli u Kuršumlji, a ponekada ga uopće nema, kao u Đurđevim stupovima kod Berana i u više malih crkava (Deroko, sl. 138, 142, 144, 145, 146). U Sopoćanama pak su istaci transept bas, bočne prostorije do oltara i paraklisi priprate spojeni pod jednim krovom tako, da izvana crkva djeluje gotovo kao trobrodna (sl. 96).

devine crpu temeljne motive i oblike od umjetnosti Bizanta. U Bizantu ima svoj izvor izvana poligonalna apsida, koja sada zamjenjuje polukružnu apsidu raške škole; zatim tehnika zidanja naizmjeničnim redovima opeka i kamena, dekorativno polihromno iskorištenje ovakve tehnike, oživljavanje vanjskih zidova građevine plitkim nišama, oblici kupola, vrata i prozora, linije krova, napokon detalji arhitektonsko-plastičnog dekora (kapiteli i t. d.),³⁰ pa ukras kamenog namještaja u crkvi. Ali građevine ove škole nisu nipošto puka kopija bizantinskih uzora. Srpski graditelji samostalno prerađuju i prilagođuju svojim sklonostima i tradicijama strane oblike. Stremljenjem u visinu i bogatim grupiranjem masa oni stvaraju u Gračanici spomenik izvanrednog kvaliteta i izvanrednog utiska, koji djeluje ujedno i monumentalno i slikovito.

Upozorio sam nedavno, da u ovoj školi pored većeg broja građevina bizantinske trobrodne osnove na kupolu i križ, koja je našla put u sve krajeve bizantinskog kulturnog utjecaja, ima, po mom mišljenju, i dvije građevine, u kojima se odražuje bogatija carigradska, metropolitanska varijanta petobrodne crkve na kupolu i križ.³¹ To su Bogorodica Ljeviška u Prizrenu, kod koje je nedavno istraživanje pokazalo, da je kralj Milutin god. 1307., na temeljima ranije bazilikalne građevine podigao crkvu na kupolu i križ, koja ustvari ima pet brodova, te crkva u Dečanima, kod koje se uvijek ističe, da je ona u prvom redu građena po osnovi zapadnjačkih bazilika. Nije čudo, da se tako pisalo s jedne strane zbog toga, što je tu crkvu, prema natpisu na njoj, gradio franjevac Vid iz Kotora (god. 1327.—1335.) i što se na njoj javlja vrlo obilata plastika zapadnjačkog, romaničkog karaktera kao i drugim građevinama raškog teritorija,³² pa napokon s toga, što upisani križ oko kupole nije konstruiran s bačvastim svodom, nego krstatim svodovima kao i ostala polja ove petobrodne građevine. Međutim kod pomnijeg promatranja vidimo, da Dečani imaju vrlo malo sličnosti sa zapadnjačkim bazilikama. Bit srednjovjekovne longitudinalne zapadnjačke bazilike jest u tome, da više brodova teče od ulaza do samog svetišta, odnosno do transepta pred svetištem, neprekinuto u istoj visini krova i s istom konstrukcijom (drveni strop ili krstasti svod) okupljajući i usmjeravajući tako vjernike dosljedno prema oltaru. Kupola se u zapadnjačkoj bazilici javlja samo u sredini transepta pred svetištem, a nikada u sredini glavnog prostora crkve. U Dečanima naprotiv kupola je u sredini crkvenog glavnog prostora, t. j. u središnjem od samih triju traveja tog prostora; i ta činjenica, da se čitav

³⁰ U crkvama sv. Dimitrija, u Bogorodici u Peći, koje su građene od prilike u isto vrijeme kao i nedaleki Dečani u prvoj polovici XIV. st., poneki prozori imaju gotičke oblike u vezi s tradicijom zapadnjačkog, arhitektonsko-plastičnog dekora raškog kraja (Deroko. st. 166, sl. 215 i 245, 246).

³¹ Up. »Peristil«, n. dj., str. 25, bilješka 10.

³² Frapantna sličnost u dekoru trodjelnog prozora u apsidi i na portalu na zapadnoj strani u Dečanima i Studenici, spomenicima građeni u razmaku od stoljeća i po, pokazuje, da na majstora iz primorja nije ostala bez utjecaja umjetnička baština kraja, u koji je došao.

glavni prostor crkve sastoji od samih triju traveja ima jedva analogon u monumentalnim bazilikama Zapada, pogotovo onih sa pet brodova. Nadalje vanjski pobočni brodovi ne idu u Dečanima dalje od središnje kupole, dok nutarnji pobočni brodovi imaju prema istoku još jedan travej, ali taj je s jedne strane pretvoren u odijeljenu prostoriju sa strane oltara (kao u Gračanici, Bogorodici u Peći, Starom Negoričinu, Kučevištu i Matejči kosmetsko-makedonske grupe), a s druge strane je niži od ostalih dijelova crkve. Sa svim ovim Dečani imaju vrlo malo dodirnih točaka sa zapadnjačkom longitudinalnom bazilikom. Mora se međutim priznati, da to nije ni čisto bizantinska petobrodna crkva na kupolu i križ, nego slobodna intepretacija toga bizantinskog tipa od strane majstora, koji dolazi iz grada davnih zapadnjačkih tradicija u umjetnosti (upisani križ oko kupole sastoji se od krstatih, a ne bačvastih svodova).

Sa Dečanima često se dovodi u vezu crkva S. Maria in Portonuovo kod Ankone. I ova crkva po mojem mišljenju, jest odraz bizantinske građevine sa središnjom kupolom ali u interpretaciji, koja je u jačoj mjeri prilagođena zapadnjačkoj bazilici (up. L'architettura, G. III., sv. 20, Rim, str. 120—127.

Posljednja škola srednjovjekovne srpske arhitekture je Milletova moravska škola iz kraja XIV. i početka XV. stoljeća. Njena je karakteristika svetogorsko svetište na trikonhos. I ova se škola javlja u dvije varijante: razvijenu varijantu sa slobodnim stupcima, što podržavaju kupolu upisanog križa trobrodne građevine i sažetu varijantu sa stupcima, što su poput pilastara priljubljeni uz vanjske zidove jednobrodne građevine. Prva varijanta nastavlja osnovu na kupolu i križ kosmetsko-makedonske škole bizantinskog podrijetla, a druga obnavlja tradiciju jednobrodne građevine s kupolom po sredini raške škole.

Ostajući na liniji isticanja originalnosti moravske grupe, o čemu smo ranije govorili, Deroko piše, da direktan utjecaj Bizanta uopće u ovoj školi ne postoji. To se ipak ne može reći. Svetište na trikonhos se, istina, javlja već u starokršćanskoj arhitekturi istoga, ali je Bizant usvaja, i ona se javlja kao omiljeni i uvijek opetovani motiv brojnih crkava manastira na Sv. Gori Atosu, poznatom središtu i žarištu bizantinske umjetnosti, a moravska škola je preuzela tu osnovu svakako od Sv. Gore, u kojoj su srpski vladari odavna imali svoje zadužbine. Vidjesmo nadalje, da i razvijena varijanta crkvene osnove moravske škole gradi glavni prostor crkve prema osnovi upisanog križa bizantinskog podrijetla. A po mojem mišljenju i bogati ukras pletera i biljnih motiva na kamenim skulptiranim okvirima prozora i portala moravske grupe spomenika ima svoj izvor prije u općoj ornamentici bizantinskog umjetničkog kruga, negoli u izravnom prenošenju tog ukrasa u kasnu srednjovjekovnu Srbiju iz daleke Gruzije, kako se obično tvrdi.

Pleteri su česti i omiljeni motiv srednjovjekovne ornamentike. Upotrebljavaju ga razni krajevi i Zapad, i Bizant, svaki na svoj način i prema svojim sklonostima. Pojedine skulpture s motivom pletera mogu biti u razno doba i u raznim krajevima frapantno slični, kako

pokazuju skulpture, koje je Deroko zgodno skupio na slici br. 322 i 402 i u kojima donosi fragmente iz ranog Srednjeg vijeka iz našeg primorja, fragmente iz visokog Srednjeg vijeka iz Gruzije i fragmente iz kasnog Srednjeg vijeka iz Pomoravlja. Ali ipak u cjelini se jasno i lako razlikuju pleterne klesarije ranog Srednjeg vijeka našeg primorja zapadnjačkog značaja i italskog podrijetla od pleternih klesarija Srednjeg vijeka krajeva pod bizantinskim utjecajem. Jedna je od razlika u tome, što bizantinski pleterni ornamenat ne samo upotrebljava ujedno i pleter i biljne motive, nego se u njemu često sami pleteri dovršavaju i pretvaraju u list ili cvijet.³³

Pleterni ornamenat sličan onome u crkvama moravske škole nije, istina, čest u Bizantu (uzimam naravno Bizant u širokom smislu zemalja pod kulturnim i umjetničkim utjecajem Bizanta). Deroko navodi crkvu Pantanasu u Mistri iz početka XV. st., na kojoj se javljaju pleteri slični onim moravskih crkvenih građevina; osim toga i vanjska priprata manastirskoj crkvi u Hilandaru ima dvojni prozor, na kojemu su klesani bitni motivi te ornamentike (ova priprata je građena u vrijeme cara Lazara, samo što nije još utvrđeno, da li prije ili poslije Lazarice u Kruševcu, s kojom počinje niz građevina s ovim karakterističnim ukrasima). Nije zapravo čudo, da se u arhitekturi Bizanta ne javlja u kamenu češće ovakva dekoracija, jer se uglavnom u Bizantu težnja za dekorativnim efektom postizava i ona se izživljava u dekorativnom iskorištavanju polihromne naizmjenične uporabe kamena i opeke. Međutim na srodnu ornamentiku nailazimo, ako uzmemo u obzir spomenike izrađene u drugom materijalu, a ne samo crkvene građevine: na primjer u iluminiranom ukrasu crkvenih kodeksa i u rezbarijama drvenog crkvenog namještaja. Deroko donosi pletere slične pleternom ukrasu moravskih crkava iz rukopisnih knjiga Srbije i Makedonije iz XIV. st. (sl. 48). A poznate su također rezbarije s pleternim motivima vrlo blize dekoru moravskih crkava na carskim dverima ikonostasa, prijestoljima i drugom drvenom namještaju, i to ne samo iz Vlaške i Moldavske, kamo je zračila umjetnost srpskog Pomoravlja, nego također iz takvog drvenog namještaja u Bugarskoj i Grčkoj. Takav nam je namještaj većinom sačuvan iz kasnijih vjekova zbog lake trošnosti drvenog materijala, ali svakako on pokazuje, da je ornamenat pletera i biljnih motiva bio poznat bizantinskoj umjetnosti.

Ne ćemo prema tome sigurno pogriješiti, ako tražimo izvor karakterističnih pletera kamenih skulptiranih okvira prozora i portala crkava kasnosrednjovjekovnog Pomoravlja u općoj ornamentici Bizanta, a manje je sigurno i nije nikako dokazano, da je taj ornamenat dospio u Srbiju preko daleke Gruzije. Ustvari kamene klesarije gruzijskih crkava daleke su od onih moravske škole i u vremenu i u prostoru, pa i u samom izgledu. Gruzijske crkvene građevine su za neko-

³³ Up. ulomak pleterne skulpture iz Rakovca iz ranog Srednjeg vijeka u Vjesniku Hrvatskog arheološkog društva, N. S. XII. 1912, sl. 808—9 i ono što pišem o ranosrednjovjekovnim srijemskim skulpturama u Historijskom zborniku, Zagreb 1948, I., str. 118, 119.

liko stoljeća starije od onih moravske škole. Nisu još donijeti dokazi za postojanje etapa, koje bi posredovale prenošenje ove ornamentike u Srbiju iz daleke Gruzije. Derokovo nagađanje, da su posrednici bili Gruzijci na bijegu pred Turcima, nije do sada bilo utvrđeno podacima iz dokumenata; niti ono nalazi oslonu u činjenici, da osim kamenog ukrasa nema drugog, što bi vezivalo gruzijske i srpske crkvene građevine. Napokon i sam ornamentat u Gruziji i Srbiji je samo sličan, ali ne u takvom stepenu, da bi nam nužno nametao zaključak izravne zavisnosti jednog kraja od drugog. Pored sličnosti ima i bitnih razlika.

U Gruziji ornamentat služi često za oživljavanje vanjskih zidnih površina crkvenih građevina, a u crkvama moravske škole on se širi i ističe samo arhitektonske dijelove, t. j. okvire prozora i portala. Rozete su u Gruziji slijepe, a u Srbiji prošupljene. Pleteri su u Gruziji, kao i inače u Bizantu, tročlani, a u Srbiji dvočlani. Mislim, da stanovitu srodnost dekora gruzijskih i moravskih crkvenih građevina dovoljno objašnjuje već sama činjenica, da su koliko Gruzija, toliko i Srbija periferijski krajevi bizantinskog kulturnog kruga: do jednog i drugog kraja dopirali su prema tome jednim ili drugim putem utjecaji iz Bizanta, a periferijska sredina je i ovdje, kao i svugdje, bila sklona i pogodovala razvoju bogatog i raskošnog ukrasa spomenika.

Na dvojnomo prozoru vanjske priprate crkve u Hilandaru svi su bitni elementi moravskog pleternog dekora. Rekosmo, da su podijeljena mišljenja o datumu ove priprate i da još nije utvrđeno, da li je ona građena prije ili poslije Lazarice u Kruševcu. U prvom slučaju nametao bi nam se nužno zaključak, da je graditelj Lazarice ujedno sa trikonhosom preuzeo iz Hilandara dekor, koji se njemu i njegovim nasljednicima u Pomoravlju osobito svidio i razvio se u često upotrebljen i karakterističan dekor.

Pored elemenata crpenih posredno ili neposredno iz bizantinskog kruga crkve moravske škole zadržavaju poneke oblike i tradicije ranijih srpskih graditeljskih škola. Graditelj Lazarice spojio je svetogorski trikonhos s jednobrodnom osnovom raške škole, i taj jednostavniji sažeti tip pokazuje većina građevina moravske grupe. Značajno je, da je baš ovaj domaći tip bio prihvaćen i da je prodro u arhitekturu Vlaške i Moldavske. Tradiciji raške škole pripisuje se također gradnja u kamenu te ukrasni motivi frizova slijepih lukova u Sisojevcu, Manasiji i Vračevšnici. Moramo međutim primijetiti, da Manasija ima glavni prostor crkve s osnovom razvijenog trobrodnog tipa kosmetsko-makedonske škole, a Vračevšnica je jednostavna, jednobrodna pravokutna građevina bez kupole i niskog transepta raške škole.

Pored prije spomenutog dekora pletera i bilja javljaju se u moravskoj školi u ponekim detaljima i oblici zapadnjačke, savremene gotike. Teško bi bilo ove povezati uz tradiciju raške škole, jer na njezinim građevinama prevladavaju zapadnjački romanički oblici, a gotički su iznimka; dok su u crkvama moravske grupe frizovi slijepih lukova romaničkog utiska rijetki, česti su naprotiv prozori na gotički trolist. Trebat će utvrditi, da li ovi posljednji dolaze iz primorja ili iz susjednog Srijema i južne Ugarske.

Kratko poglavlje posvećeno je posljednjoj periodu turskog doba. U to vrijeme ne dižu se više monumentalne građevine; nisu to zadužbine mogućnika, već većinom manje crkve, koje grade skromni mjesni graditelji, a diže ih sam narod, često u zabitnim mjestima daleko od očiju turskih vlasti. Graditelji grade kako najbolje znaju prema potrebama naroda a ugledajući se ipak na ranije građevine. Ističe se tradicija trikonhosa moravske škole i tradicija mnogo starije raške grupe. Mislim, da je u ovom posljednjem pogledu na mjestu stanovita rezerva. I to ne samo zbog toga, što su crkve raške grupe iz mnogo starijeg vremena, nego također zbog činjenice, da su građevine turskog doba, koje navodno pokazuju kontinuitet tradicija raške škole, uglavnom jednobrodne pravokutne građevine s kupolom u sredini, a bez transepta ili pak građevine s osnovom na križ. Takve se osnove javljaju i drugdje u malim crkvama zabitnih krajeva, pogotovo u onim krajevima, u kojima je u Srednjem vijeku vladao bizantinski utjecaj; tako na primjer u mnogim crkvama u Grčkoj i Kreti. Pogotovu je rezerva na mjestu kod onih građevina, kod kojih je karakterističan niski transept raške škole zamijenjen visokim transeptom (u kojima su transversalne pobočne prostorije do kupole jednako visoke, kao i prostori longitudinalnog kraka križa ispred i iza kupole).³⁴ Ali brojne crkve na trikonhos iz turskog doba svakako su u vezi s crkvama moravske grupe i njihov su nastavak. Ta je osnova sa trikonhosom postala u neku ruku crkveno-narodna tradicija, koju Srbi upotrebljavaju u Srbiji i prenose u svojim seobama bježeći pred Turcima (brojne manastirske crkve s trikonhosom u Fruškoj gori).

³⁴ Visoki transept imaju na pr. crkve u Tronoši, Stepanji i neke crkve u Ovcarsko-kablarskoj Klisuri kao Blagoveštenje i Sv. Trojica (up. Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji, Beograd 1953, sl. 77 i 143, te Starinar, N. S., I, Beograd 1950, str. 100—103). Ima međutim i crkava s niskim transeptom na pr. u Pustinji, Sreteniju u Ovcarsko-kablarskoj Klisuri te u Rači (ova posljednja može biti iz predturskog srednjevjekovnog doba), up. Starinar 1950, str. 104 i Arh. spom. i nal. u Srbiji, n. dj. sl. 116 te 67—68.

R é s u m é

QUELQUES OBSERVATIONS SUR L'ARCHITECTURE MÉDIÉVALE SERBE

L'auteur publie quelques observations, que lui ont été inspirées par le livre d' A. Deroko sur l'architecture médiévale serbe, qui vient de paraître. Dans le premier chapitre, il souligne que les monuments situés dans les régions littorales de l'Etat serbe moyenâgeux, Zeta et Zahumlje, apparaissent en deux couches, les mêmes comme dans les régions croates au nord de la Neretva, c'est-à-dire avec les basiliques à trois nefs et les petites églises à voûte, dont les plans embrassent diverses formes. Dans une digression assez longue, l'auteur exprime son scepticisme au sujet de la thèse selon laquelle les églises voûtées à plans divers seraient explicables en première ligne par l'influence de Byzance ou par celle de la tradition vieux-chrétienne locale.

Dans le chapitre suivant, l'auteur émet l'opinion que les grandes basiliques à trois nefs de Prokuplje et Curlin remontent également à l'époque pré-slave de l'ancienne Byzance, tandis qu'il est difficile de déterminer la date de la construction des petites églises de Đunis et Matejevci, de sorte que l'héritage de la Serbie d'avant la dynastie de Nemanja est en réalité représenté par l'église Saint-Pierre à Ras, de forme de rotonde à coupole soutenue par quatre niches.

L'auteur explique cette église dans le cadre de l'apparition de rotondes à plusieurs niches semi-circulaires dans divers pays slaves du Haut-Moyenâge, avant que des liens plus étroits avec l'art de l'Occident resp. de Byzance aient déterminé une évolution et imposé à ces pays slaves les solutions typiques de l'Occident et Byzance (plan quadrifolié à Vavel près de Cracovie, chapelle de Saint Vaclav à Prague, Saint-Pierre à Muć en Dalmatie, six-folié à Pridraga près de Novigrad, à Brnazi, près de Sinj, et à Kašić près de Benkovac en Dalmatie ainsi qu'à Rogačici non loin de Sarajevo; octo-folié à Ošlje en Zahumlje et enfin la rotonde à 12 niches à Preslava en Bulgarie). Dans le dernier chapitre, l'auteur souligne le caractère original de l'école de Rascie. Le mérite principal des constructeurs serbes de cette école est d'avoir réalisé une monumentalisation de l'église à nef avec coupole au milieu, conçue et développée sur le territoire de la Serbie. Les architectes ont, certes, adopté plusieurs éléments byzantins, mais non un type complète de leurs églises. Quant à l'ornementation plastique de caractère occidental (apulien), elle n'est pas généralisée à toutes les constructions de l'école de Rascie, étant plutôt fréquente dans les régions plus proches du littoral et, par conséquent, plus accessibles à l'influence apulienne. D'autre part, la richesse plastique se trouve aussi à Dečani et à l'église de l'Archange près de Prizren (14e siècle), qui appartiennent à l'école de Kosmet et Macédoine, et non à l'école de Rascie. Celle-ci développe déjà les traits caractéristiques de l'architecture médiévale serbe, continués par les écoles postérieures, c'est-à-dire la tendance à une riche silhouette de l'extérieur de l'édifice, réalisée par l'élévation graduelle et par un abondant groupement des masses.

A l'école suivante, l'école de Vardar de Millet, à laquelle l'auteur propose de donner l'appellation d'école de Kosmet et de Macédoine, appartiennent Dečani et Notre-Dame de Ljeviška près de Prizren, représentant la variante d'église à croix grecque et à cinq nefs, d'après le modèle de quelques églises de Constantinople.

A propos du dernier groupe appartenant à l'architecture serbe médiévale, l'école de Morava, l'auteur exprime son scepticisme quant à la thèse d'une influence directe que les églises de cette école auraient subie de la part de l'ornementation plastique des églises de Georgie. Très éloignée géographiquement, l'ornementation plastique de la Georgie est loin de l'école de Morava aussi chronologiquement et par son aspect. Les entrelacs géorgiens sont à trois membres, ceux de Serbie à deux membres, les rosaces de Georgie sont pleines, celles de Serbie percées, en Georgie l'ornement mural est fréquent, alors qu'en Serbie il ne s'étale que sur les parties architecturales dont il souligne l'expression. En conséquence, l'auteur préfère chercher l'explication de l'ornementation de l'école de Morava dans l'ornementation générale de l'art byzantin. Des entrelacs analogues se trouvent aussi dans les livres enluminés de Serbie et Macédoine du 14e siècle, à l'église Pantanassa à Mistra et sur le porche extérieur de l'église de Hilandar, de l'époque du tsar Lazar. Il n'est pas encore établi avec certitude, si ce porche a été construit avant ou après la «Lazarica» du tsar à Kruševac. Dans le premier cas, l'architecte de l'église de Kruševac aurait trouvé à Hilandar, outre le triconchos, aussi la décoration extérieure qui caractérise l'école de Morava.